

Smotrnost v funkciji racionalizacije sistema

I

Za temo, ki je predmet našega razmišljanja, je analitično pomembno, da določimo metodološko podlago Webrove znanstveno-teoretske usmeritve. Weber svojo sociologijo imenuje »verstehende Soziologie« in jo označuje kot »znanost, ki hoče (mora, op. D. K.) razumeti in razložiti družbeno delovanje ter tako pojasniti, kaj je vzrok njegovega poteka in njegovih posledic« (Weber, 1976: 3). Razumevanje je za Webra »pojasnjevanje resničnega poteka delovanja« (Weber, 1976: 7), ki mora predstaviti njegovo smiselno orientacijo. Weber v metodoloških temeljih »Gospodarstva in družbe« poudarja, da je svoji sociološki zastavitvi postavil naloge, da določen pojav pojasni kot produkt delovanja posameznika ali več posameznikov. Usmeritev k subjektivni zavesti družbeno dejavnih (aktivnih) posameznikov torej vsebuje postulat, da je mogoče vse institucije in vse družbene spremembe prevesti v razumljivo in smiselno obnašanje posameznikov, ki v njih sodelujejo. Takšno orientacijo Luhmann v popolnosti sprejema, ko pravi: »Samo kot subjektivne predstave je namreč mogoče premeščati namene iz preteklosti v sedanost ter jih tako uvrščati v edini resnični kontekst »mehanične« kavzalnosti v smislu, da ima namen/smoter zdaj vrednost dosežene sedanje predstave, ki naprej deluje v smeri predstavljanja« (Luhmann, 1981: 9).

Individualistično razumevanje družbe nujno predpostavlja (Weber bi rekel, da »iz razlogov metodološke namembnosti«), da mora biti metoda sociologije, »kateri cilj je razumevanje« – pač »racionalistična« (Weber, 1976: 5). Vsaka (inter)akcija namreč ni nujno družbena – družbena akcija je le smiselna orientacija nasproti obnašanju drugih posameznikov. Drugače rečeno, motiv za akcijo vsebuje smiselni pomen le tedaj, če je obnašanje posameznika glede na povprečno obnašanje potrjeno kot »tipično« smiselno obnašanje.

Bistvo Webrove sociološke orientacije je razumevanje, usmerjeno k odkrivanju notranjih motivov, ki predstavljajo smiselno podlago človeškega delovanja. Webrovsko poudarjanje akcije (delovanja, ravnanja) je zaznavno pri vrsti imen, ki so pomembna v sociološki znanosti in seže vse do sodobne sistemske teorije. Luhmannova teorija o sistemih delovanja sledi Webrovi akcijski perspektivi in poudarja smisel – do zavesti dvignjen pomen akcije (Pusič, 1989: 17).

II

Za Luhmanna je sistem celota, ki je sestavljena iz delov. Pri tem je treba notranjo racionalnost sistema opazovati v funkciji diferenciranja sistema na dele. Luhmann kritizira tolmačenje, da je sistem izoliran na samega sebe, ter pravi, da se omejevanje na notranji red (interno racionalnost sistema) kaže kot omejenost pogleda na ta problem: »Raziskovanje notranjost je smiselno le tedaj, če obstaja zunanost« (Luhmann, 1981: 1943).

Sodobna sistemska teorija se ne podreja nujno izključenosti »starejših naukov o sistemu pri iskanju tistega ,več, kar je v celoti nasproti delom« (ibidem): *differentia specifica* sodobne (radikalno) sistemske teorije Niklasa Luhmanna je v stro-

* Denisa Krbeč, Fakulteta za ekonomijo in turizem »Dr. Mijo Mirković«, Pula.

go formalni določitvi pojma »sistem«. Sistem predstavlja identiteto, ki se odraža v kompleksnem in spremenljivem okolju tako, da stabilizira razliko notranjost/zunanost (ibidem).

Sistemska racionalnost (Systemrationalität), ki jo vodi smisel, je neposredno v funkciji redukcije kompleksnosti oziroma samoreferentnosti (avtonomnosti) sistema. Notranja racionalnost in redukcija zunanje kompleksnosti (okolja) sistema predstavljata v končni posledici delovanje (akcijo) človeških sistemskih tvorb, ki jih vodi smisel. Smisel je *per definitionem* lastnost družbenih (socialnih) sistemov, saj so »socialni sistemi sistemi, ki medsebojna delovanja povezujejo s *smislom*, omejujejo pa jih pred okoljem drugačnih možnosti« (Luhmann, 1988: 144).

Identifikacija slehernega socialnega sistema se postavlja kot problem posredovanja smisla v selektivni redukciji kompleksnosti okolja. Stabilnost njegove interne racionalnosti (avtonomije) je pogojena s selektivno obdelavo informacij. Selektivnost pri obdelavi informacij pa je predpogoj konkretnega delovanja (akcije).

Pri tem je v smeri redukcije kompleksnosti okolja sistema pojem delovanja dosledno prevzet iz metodoloških podlag Webrovega individualističnega umevanja družbe (sistema) kot »vsakega navzven učinkovitega, smiselno orientiranega človeškega obnašanja« (Luhmann, 1985: 5). Zato Luhmann v okviru širšega pojmovanja sistema govori o *sistemih delovanja*, ki so nastali iz konkretnih delovanj enega človeka, ali več ljudi in ki jih pred nekimi okoljem razmejujejo *smotni odnosi* med temi delovanji« (ibidem). Na tej podlagi Luhmann postavlja tezo o namembni/smotni racionalnosti (sistema). Tradicionalnemu razumevanju namena, smotra kot elementa strukture delovanja, ki celoti daje smisel in opravičilo, tako dodaja »kavzativni učinek« (Luhmann, 1981: 7).

Lahko bi rekli, da se prav pri pojmu namena/smotra (cilja, določenega s smislom teorija sistema navezuje na teorijo akcije v tistem delu, ki ga Luhmann imenuje *teorija sistemskih smotrov* (namenov).

Strukturalna določitev racionalnosti se zato ne more zadovoljiti samo z razvijanjem in upoštevanjem zastavljenega smisla; nujno se mora razširiti na redukcijo kompleksnosti. Racionalnost, usmerjena k doseganju cilja, oziroma Webrov ciljno-racionalni tip družbene akcije, se širi na »kompleksnejšo, obsežnejšo sistemsko racionalnost«, katere smisel izhaja iz odnosa do problema kompleksnosti (ibidem, 11).

Delovanje (akcijo) Luhmann dvigne z individualne na sistemsko raven in sprejema Webrovo definicijo ciljno-racionalnega delovanja v odnosih: cilj (namen) – sredstvo – posledice. Racionalnost kot osnova vsake družbene akcije je za Webra racionalno odmerjen odnos med sredstvi in cilji, med cilji in spremljevalnimi posledicami ter medsebojni odnos med različnimi možnimi cilji (Weber, 1976: 17). Medtem ko obstaja za Webra delovanje (akcija) kot *smiselno* razumljiva usmeritev lastnega ravnanja, zgolj kot ravnanje ene osebe ali več posameznih oseb (ibidem, 9), pa Luhmann v uvodu v »Teorijo sistema« metodološko opredeljuje, da »ni mogoče govoriti o gospodarski racionalnosti glede na posamično delovanje, kakor je izraženo v shemi namen/sredstvo, marveč samo glede na *sisteme delovanja*, ker ta pojem racionalnega predpostavlja omejenost sredstev in množico ciljev« (Luhmann, 1981: 11–12).

III

Posebno pozornost pri raziskovanju sistema delovanja posveča Luhmann teoriji sistem – okolje, saj meni, da namembnost (smotrnost) delovanja sistema pogojeta dve osnovni sistemski strategiji:

1. kompleksnost, oziroma redukcijo kompleksnosti okolja (eksterno) in nujno raznolikost (interno kompleksnost) sistema in

2. spremenljivost (v razvojnem smislu) v funkciji ohranjanja sistema kot celote.

Če delovanje sistema po teh dveh osnovnih strategijah razlagamo kot kavzalni proces, tedaj so tudi vplivi okolja na sistem določeni s to kavzalno shemo. V tem smislu lahko govorimo o sistemski medsebojni odvisnosti oziroma interakciji sistema in okolja, analogno Webrovemu pojmu družbene interakcije v sklopu širšega pojma legitimne družbene ureditve.

Smotrna racionalnost delovanja sistema je trajno usmerjena k nevtralizaciji oziroma generalizaciji vrednosti, ki prihajajo iz njegovega okolja.

Ne glede na to, ali gre za interno racionalizacijo sistema ali pa za redukcijo kompleksnosti okolja, sistem s selekcijo poenostavlja svoj položaj glede na okolje. Ko zamenja objektivno situacijo s subjektivno, usmerja sistem svoje delovanje k sprejetim predstavam stvarnosti. Pri tem ima Luhmann sistemsko racionalnost in selektivno obdelavo informacij v komunikacijskem procesu za temeljni določili strategije subjektiviranja (Luhmann, 1981: 149).

Luhmann postavlja tipologijo funkcionalno-ekvivalentnih sistemskih strategij, s katero (s postopkom selekcije) pojasnjuje svoje videnje pogojev racionalizacije sistema:

1. Primarna, subjektivna sistemsko strategija omogoča, da se spočneje interni procesi v sistemih, ki se prilagajajo predstavam (Weber bi zapisal: pričakovanjem) okolja. Nameni/smotri se pri tem institucionalizirajo kot osnova delovanja.

2. Te predstave se prenašajo na sekundarne sistemske strategije, pri čemer se na relaciji sistem/okolje izraža konsenz v subjektivno nastalih predstavah (ibidem, 150) z institucionalizacijo določenih vrednosti. Na tej ravni delovanja se nameni vklaplajo v diferenciacijo sistema v odnosu do njegovega okolja.

3. Šele na tej ravni je mogoče govoriti o avtonomnosti sistema, ki ima izdelano strategijo diferenciacije v odnosu do okolja. Sistem stabilizira svoje interne odnose in temelj avtonomnosti vzpostavlja na »sposobnosti za indiferentnost do sprememb okolja« (pri čemer pojem spremembe Luhmanu pomeni razvojno različnost.¹

4. Izoblikovana avtonomnost sistema je predpogoj za pričetek notranje diferenciacije (strukturiranje) sistema. Po Luhmannu je ustvarjanje podsistemov osnovna strategija sistema, pri čemer je neizogibno, da skušamo vzpostaviti sposobnost prilaganja sistema škodljivim vplivom okolja oziroma zavarovati njegovo nujno raznovrstnost (Ashby).²

Vsako od navedenih strategij spremljajo tudi posledice. Sistem svoje delovanje (akcijo) usmerja k eni od temeljnih strategij, medtem ko se druge pojavljajo le v kombinacijah. Prav kombinacija delovanja glede na prikazane strategije ponuja možnost za razumevanje funkcije namena (smisla).

Smotrnost poteka omenjenih strategij v smeri racionalizacije sistema označuje Luhmann kot »koordinirajoča generaliziranja« (situationally generalized goals),

¹ Luhmann svojo tezo poenostavljeno dokazuje s primerom kapitalističnega gospodarskega sistema: gospodarsko podjetje (podsistem gospodarskega sistema) se deli na različna »tržišča« (okolje) – tržišče nabave, tržišče prodaje, tržišče delovne sile in finančno tržišče – ter (da bi zaščitilo lastno avtonomnost) izkorišča svoj položaj na enem tržišču tako, da si ga okrepi na drugem in s tem stabilizira na prvem tržišču. Govorimo torej lahko o več ciljih, ki služijo osnovnemu namenu/smotru, ta pa je smiselno usmerjen h končnemu cilju – avtonomnosti (Luhmann, 1981: 151).

² Ashbyjev »zakon o nujni raznolikosti« (1956) se nanaša samo na regulacijo, vendar pravi, da ima v tem smislu sleherni sistem človekovega sodelovanja svojo regulativno stran (Pusić, 1985: 53).

s katerimi se v določenem časovnem obdobju sistem prilagaja »problemskim in situacijskim zahtevam« nekega obsežnejšega sistema.³

Če sledimo navedenim štirim ravnam v razvoju sistema, tedaj lahko rečemo, da je večja kapaciteta (strukturiranost) diferenciranih podsistemov predpogoj za dvig ravni integrirane diferenciranosti sistema. Na zadnji stopnji zato govorimo o interni racionalnosti sistema, o razvojnih kvalitativnih spremembah v sistemu.

IV

Ko govorimo o racionalizaciji, moramo ugotoviti, da pri Webru označuje dva procesa hkrati:

1. S formalno racionalizacijo Weber poimenuje družbene odnose, ki so regulirani v skladu s pravnimi normami in maksimami internalizirane ureditve, ki vse člane organizirane skupine, brez izjeme, zavezujejo k določenemu obnašanju. Vsi člani so namreč »dolžni izkazovati poslušnost v smislu racionalno omejene pristojnosti, ki jim jo dajejo te (brezosebne, op. D. K.) ureditve« (Weber, 1976: 171);

2. S substancialno racionalizacijo je mogoče označiti potrebo po racionalni (v smislu ekonomičnosti družbene regulacije) tehniki pravnega postopka. Webrov idealni tip pravne ureditve kapitalističnega družbenoekonomskega sistema je nujen kot prostor za artikulacijo interesov. Interesi se oblikujejo pri delitvi stvarne moči razpolaganja z dobrinami (lastništvom) na podlagi medsebojnega sporazumevanja (dogovarjanja) (Krbec, 1990: 7).

S svojo faktografsko zgodovinsko analizo nastanka in delovanja moderne kapitalistične države in – znotraj nje – procesa racionalizacije, je Weber postavil temelj za raziskovanje funkcionalno diferenciranih podsistemov skozi njihovo medsebojno prežemanje ali interpenetracijo (Münch, 1984, po Adam, 1989: 23).

Sam pojem interpenetracije ne vzpostavlja, ampak samo predpostavlja kompleksnost (pod)sistemov v okviru širše celote sistemov. Pri pojmu interpenetracije dveh (ali več) podsistemov se srečujemo z naslednjo razliko med dvema teoretikoma, ki ju obravnavamo:

– Pri Webru je mogoče pojem interpenetracije uporabiti pri njegovi analizi potrebe po racionalizaciji, ki je izšla iz ideološke pogojenosti družbenih sprememb; »racionalna askeza« (Bernik) je generirala potrebo po modernizaciji sistema. Racionalizacija v enaki meri pogojuje spremembe v političnem kot v gospodarskem (pod)sistemu.

– Pri Luhmannu racionalizacija (tako interna kot eksterna) enako zajema tudi dele sistemov, ki so »drug drugemu podobni, saj je celota utemeljena na enakosti delov« (Luhmann, 1981: 19).⁴ Podsistemi se prežemajo (interpenetirajo) v poskusih, da bi stabilizirali razliko notranjost/zunanost.

Iz teh – podobnih – gledišč je mogoče pojem interpenetracija (pod)sistemov prikazati s shemo, ki je na naslednji strani.

V

Legitimna (racionalna) oblast ima v okviru internaliziranega družbenega reda splošen vpliv na obnašanje (Weber: delovanje) posameznika ali družbenih skupin.

³ Luhmann je ta pojem prevzel od Talcota Parsonsa in poudaril, da Parsons »s tem izraža mnenje, da se sistem s pomočjo generalizacije svojih ciljev, torej tistega, za kar si prizadeva, ..., prilagaja pričakovanjem svojega okolja« (Luhmann, 1984:155).

⁴ V zvezi s tem je prof. Pusić postavil naslednje vprašanje: »Ali je narava povezave med deli preprosto njihova medsebojna podobnost?« (Pusić, 1985: 20).

Družbeni sistem

Politični sistem
(pravna ureditev)

Gospodarski
sistem

Če takšen red razumemo v Luhmannovem pomenu sistema, ki razpolaga z oblastjo, tedaj govorimo o specifičnem namenu (ali smislu v funkciji doseganja namena) ohranjanja oblasti. V Webrovi terminologiji je pojem oblasti označen kot institucionalizacija moči ordinacije/subordinacije. V takšnem razmerju se povečanje moči razlaga kot posplošeni namen/smoter, da bi ohranili legitimnost strukture ureditve.

Akademik Evgen Pusić poudarja, da lahko s Webrovim pojmom legitimnosti (kot formalne lastnosti dominacije neke družbene skupine nad drugo) razumemo tudi »notranjo doslednost odločitev« (Luhmann). Sistem pristane na nujnost sprejemanja takšnih odločitev, ko svoje postopke uravnava po vnaprej določenih pravilih (Pusić 1989: 203). Normativna stabilizacija sistema je torej pogojena z medsebojnim povezovanjem norm (pravil) v smiselne celote.

Analogno Webrovi racionalizaciji pravnega reda (v sklopu katerega analizira vlogo »birokratsko-monokratske uprave« kot funkcionalnega »pod sistema«) Luhmann sprejema tezo o namembni/smotrni racionalnosti političnega sistema (posebej državne birokracije) sodobnega kapitalizma. To počne na naslednji način:

»Ločitev politike in uprave, centralizacija financ s proračunom in pravno državo so... substitucijski procesi za povsem smotrno racionalnost. Ti kompenzirajo podfunkcijo principa smotrnosti v političnem sistemu« (Luhmann, 1981: 78).

Povedano drugače: znotraj političnega sistema se diferencirajo pod sistemi delovanja, ki hkrati predstavljajo relativno trden integracijski okvir za uresničevanje sistemskih ciljev. Zveze med pod sistemi (strukturami) širše sistemske celote so nujne tako za ohranjanje stabilnosti kot za spremembe sistema.

LITERATURA:

1. Adam, Frane (1989): Deformirana modernizacija (realni socializem med tradicijo in modernostjo). Družboslovne razprave 7, ISU, Ljubljana.
2. Bernik, Ivan (1990): Pojemovni aparat teorije socialnih sistemov (fragmentarni oris), rokopis, FSPN, Ljubljana.
3. Krbec, Denisa (1990): Idealni tip birokratsko-monokratske uprave u djelu Maxa Webera, FSPN, Ljubljana.
4. Luhmann, Niklas (1981): Teorija sistema. Svrhovitost i racionalnost, Globus, Zagreb.
5. Pusić, Eugen (1985): Upravni sistemi, I. knjiga, Grafički zavod Hrvatske, Centar za stručno usavršavanje i suradnju s udruženim radom Pravnog fakulteta, Zagreb.
6. Pusić, Eugen (1989): Društvena regulacija, Globus, Zagreb.
7. Weber, Max (1976): Privreda i društvo, I. knjiga, Prosveta, Beograd.
8. Weber, Max (1986): Metodologija društvenih nauka, Globus, Zagreb.